

Czeferner Dóra

Túlélési stratégiák, alkalmazkodás, nemzetközi beágyazottság

A Feministák Egyesülete két világháború közötti történetének kutatási lehetőségei

„A nőmozgalmak története a magyar tudományosságban sajnálatos módon elhanyagolt. (...) A magyar nőmozgalomhoz köthető dokumentumokat nem adták ki újra, legalábbis az első világháború óta biztosan nem.”¹ Az 1918 utáni rendszerváltások, majd a Horthy-korszak belpolitikája, valamint az általa preferált nőkép ugyanis egyáltalán nem kedvezett a polgári feminista nőmozgalomnak, amely az ezt követő évtizedekben már nem volt képes korábbi, viszonylag jelentős pozícióinak visszanyerésére az országos (ezen belül a vidéki) és a nemzetközi szintereken.² Szapor Judit 2004-es soraiban tulajdonképpen azt állapítja meg, hogy a magyar nőmozgalom 1918 előtti történetének témájában született, egyébként viszonylag kevés publikáció ellenére az alap kutatások is hiányoznak. Ugyanez érvényes a két világháború közötti időszak vonatkozásában. Ezzel összefüggésben utalt arra, hogy a feminista mozgalom a 19–20. század gazdag és sokszínű politikai spektrumának és hagyományának integráns része, amely a rendszerváltás után sem nyerte el méltó helyét a magyarországi történeti kutatásokban.³ Három évvel később Szapor Judit és Pető Andrea a nő történeti kutatások kapcsán „infrastrukturális vákuum”-ról és „intézményi szembenállás”-ról írtak, amelynek okát az „akadémia patriarchális erőviszonyai”-ra vezették vissza.⁴ Az 1990-es évek kezdetén uralkodó, egyébként optimista hozzáálláshoz képest ez mindenképpen visszalépést jelent, ami többek között megerősíti azt a véleményt, mely szerint a rendszerváltás előtt mellőzött kutatási témák korántsem kerültek az őket megillető helyre.⁵ Hosszú ideig teljes mértékben hiányoztak az egyesületi élet jellegével kapcsolatos

1 SZAPOR 2004. 189–206. Vö. Sylvia Paletschek és Bianca Pietrow-Ennker érvelésével, mely szerint a 19. század nőemancipációs mozgalmi számára a történelem kulcskérdés volt, hiszen ez által legitimálhatták a mozgalmak saját létezésüket. (PALETSCHEK – PIETROW-ENNKER 2004. 301–331.) Ezen öngazolási igénynek tudható be, hogy a különböző politikai irányvonalakhoz kapcsolódó nőszervezetek eredményeinek dokumentálása már a 19–20. század fordulóján megkezdődött. Magyar vonatkozásban ezekre lásd például SCHWIMMER 1907. A nyugat-európai tendenciákhoz hasonlóan Schwimmer Rózsa a felvilágosodás időszakából eredeztette a magyarországi nőmozgalmak kibontakozását, legitimitást teremtve annak. E tendenciába illeszkedik az osztrák polgári-liberális nőmozgalomban tett „rövid kitérőt” követően a szociáldemokrata irányvonalhoz csatlakozó Therese Schlesinger-Eckstein (1863, Bécs – 1940, Blois) által németre fordított Mary Wollstonecraft-életrajz, valamint Emma Adler 1906-ban publikált kötete a francia forradalomban szerepet vállaló nőkről. ADLER 1906; GODWIN 1912.

2 Erről lásd részletesen CZEFERNER 2018; SZAPOR 2018.

3 SZAPOR 2004. 189–206.

4 „[T]he state of women’s and gender history in Hungary today: it demonstrates the infrastructural vacuum and institutional resistance against which a few committed practitioners of women’s and gender history have been struggling to establish a foothold.” PETŐ – SZAPOR 2007. 160–166.

5 PETŐ – SZAPOR 2007. 160–166.

feldolgozások, a polgári feminista nőszervezetek történetének kutatása pedig elsősorban a politikatörténeti megközelítések mentén haladt.

Az elmúlt egy-másfél évtized során némi pozitív irányú elmozdulás történt,⁶ legalábbis a polgári feminista mozgalom 1918 előtti tanulmányozása tekintetében. Jelentős e változás, ha abból indulunk ki, hogy a magyar történetírás marxista iránya a polgári nők mozgalmának emlékezetét még a Horthy-korszak historiográfiájánál is mélyebbre ásta.⁷ A Glücklich Vilma (1872, Vágújhely – 1927, Bécs) és Schwimmer Rózsa (1877, Budapest – 1948, New York), 1927-től pedig Szirmay Oszkárné (1886–1959) által vezetett Feministák Egyesülete (FE, Budapest, 1904–1942, majd 1946–1949) 1918 utáni történetének szisztematikus feldolgozása azonban teljes mértékben várat magára.

A Feministák Egyesülete 1918 utáni történetének csomópontjai

Míg a Feministák Egyesülete 1906 elején csupán 319 taggal rendelkezett,⁸ addig e szám 1919 júliusára 6472 főre duzzadt.⁹ A Vázsonyi Vilmos-féle választójogi reformtervezet hatására 1917 nyarától a korábbi havi néhány belépő taghoz képest már-már tömegek csatlakoztak a FE-hez, s a taglétszám a háború elejéhez képest 1918-ra megduplázódott. 1918. július 24-én a tagság összlétszáma 5312 volt.¹⁰ Az e napon tartott választmányi ülés jegyzőkönyve azonban már a „*női választójog elbukásáról*” tudósít:¹¹ a FE egyéves intenzív agitációja után ugyanis az országgyűlés 1918. július 27-i szavazása nem hagyott kétséget afelől, hogy a női választójog hívei kisebbségben maradtak, s a Vázsonyi-féle törvénytervezetet nem fogadták el. Ekkor a tagság létszámának rohamos emelkedése is lelassult, 1918 novemberében 5939 tagról van információnk, 1919 szeptemberében pedig már csak 5438 főt találunk az egyesületben.¹²

A női választójog napirendről történő lekerülése összességében tehát néhány hónapon belül a FE körül formálódó erőközpont (végleges) gyengüléséhez vezetett: a tagszámok dinamikus emelkedése azonnal lelassult, majd megállt, és végül csökkenni kezdett.¹³

⁶ Erről, valamint az elmúlt két-három évtizedben a témával kapcsolatban publikált munkákról bővebben lásd CZEFERNER 2020. 9–34.

⁷ PETŐ – SZAPOR 2007. 160–166.

⁸ Az 1906-os év az első, amely vonatkozásában rendelkezésünkre állnak a FE (általában) havonta rendezett választmányi üléseinek jegyzőkönyvei. Ezekben a tagság gyarapodását vagy fogyását is feltüntették. Jegyzőkönyvek a FE választmányi üléseiről. MNL OL P 999 2. d. 3. tétel. Az 1906–1918 között rendezett választmányi ülésekről és időpontjaikról lásd CZEFERNER 2020. 89–159.

⁹ Erről lásd még SZAPOR 2004. 189–206.; SZAPOR 2018. 32–33. A taglétszám az ezt követő néhány év során állandósult, 1920-ban 6473–6482 fő között mozgott, 1922-re pedig minimális mértékben emelkedett, 6555 főre. (Az 1918 utáni adatokat Szapor Juditnak köszönöm.) A későbbiekről még nem rendelkezem statisztikával, ám az 1920-as évek kezdeti stagnálása után – a Horthy-korszak civil szerveződéseinek jellemzőit tekintetbe véve – drasztikus csökkenés valószínűsíthető.

¹⁰ MNL OL P 999. 23. d. 32/b. t. A FE törzskönyvei a tagokról.

¹¹ MNL OL P 999. 2. d. 3. t. Jegyzőkönyv a FE 1918. július 24-i választmányi üléséről. Vö. SZAPOR 2018. 33.

¹² MNL OL P 999. 23. d. 32/b. t. A FE törzskönyvei a tagokról.

¹³ MNL OL P 999. 23. d. 32/b. t. A FE törzskönyvei a tagokról; SZEGVÁRI 1981. 143–147. Ezzel egyértelművé vált, hogy a választójog nőkre történő kiterjesztése Magyarországon sem interpretálható a nők háborús erőfeszítéseirent járó jutalomként. Erről bővebben lásd SZAPOR et al. 2017. 29–76.; SZAPOR 2018. 6. Vö. Sipos Balázs nézetével, mely szerint a „(...) *választójog megadása 1918–1919 fordulóján a nők meghatározott csoport-*

Ez csak részben tudható be annak, hogy az egyesület tagjai hátat fordítva eredeti elveiknek – melyek szerint magukat a politikai érdekek fölé helyezve a társadalom valamennyi nőtagjának érdekeit képviselik – különböző pártok (például a Függetlenségi és 48-as/Károlyi Párt) holdudvarához csatlakoztak. Schwimmert – a FE választmányi tagját, a magyarországi feminista mozgalom, valamint a nemzetközi nő- és békemozgalom vezető egyéniségét – a Károlyi-kormány diplomáciai feladatokkal is megbízta, 1918 novembere és 1919 januárja/márciusa között Magyarország svájci követeként próbált egyensúlyozni hazája és az antant hatalmak között, diplomáciai szolgálata azonban csúfos kudarcba fulladt.¹⁴ A Tanácsköztársaság bukását követő konzervatív fordulat pedig teljes egészében átformálta a háború előtti nőmozgalmat: a „*politikai rendszer a nők társadalmi demobilizálására törekedett*”,¹⁵ így a baloldali szervezetek megszűntek vagy jelentősen veszítettek erejükből, félig-meddig illegálisra szorultak vissza,¹⁶ a jobboldali, konzervatív női csoportok pedig vezető szerepet kaptak.¹⁷

A FE-nek – amelynek nevét időközben Feministák Pártközi Bizottságára változtatták¹⁸ – részben ugyanazokkal a kihívásokkal kellett szembesülnie 1918-ban, s azt követően, mint a bécsi székhelyű, profiljában a FE-vel számos tekintetben hasonlóságot mutató Allgemeiner Österreichischer Frauenvereinnak (AÖF, Bécs, 1892–1919), valamint további, az alábbiakban részletezett osztrák nőszervezeteknek, amelyekkel Schwimmerék 1918 előtt és után is viszonylag szoros munkakapcsolatot tartottak fenn. A vázolt politikai

---

jait a konzervatív, jobboldali és egyházi, vallási pártok támogatására mobilizálta. (...) Részben ennek, részben a nők világháborús (...) helytállása elismerésének lett az eredménye, hogy 1919 őszén az ellenforradalmi keresztényszocialista-nacionalista kormány deklarálta: a nőknek is biztosítja a választójogot.” (SIPOS 2018. 192–202.) Az egyesületi munkából és a feminista mozgalom elveiből való kiábrándulás az egyesületek tagságát is elérte, amiről az alábbi, Glücklichnek címzett levél részlete is árulkodik: „*Bocsásson meg, de olvasva a tegnapi lapokat, önkéntelenül felkiáltok, az Istenéért! Hát a Magyar feminista nők (...) [miért] engedik szóhoz jutni ellenségük barátját? (...) Nem az a kérdés, hogy vitte Hazánkat háborúba (...). Itt az ideje kibékülni Tiszával, aki bármely hibát követett el, de Hazája, Királya ellen soha nem vétett, ez az ő ősi erénye. A francia nők Párizs bombázásakor nem a választójogért küzdöttek (...). A szerb nők mit tettek, csak ne süssék rájuk a gyávaságot? Az itteni oláh nők folyton gyűléseznek, hogy csak elnyomhassanak. (...) És a (...) magyar nő, aki lángolni tudna hazájáért? Ha érdemeket szereztünk, úgy a választójog önként eljön, de kinek a fenének kell jog, ha nincs Hazája megvédve? (...) [Mindezidáig] főleg erkölcsileg hűséggel támogattam ügyüket. Magamévá tettem minden kívánságukat, a mi nem a neveltség ment (...). Felrikoltok, ha mélyen tisztelt Elnökő lemosolyog, kérem az egyesületből való kiválasztást hírlapilag közzé tenni, mert meghalni a Hazáért dicsőség, de átok a nemtelenség szerencsétlenségében a Hazát kiszolgáltatni (...).*” MNL OL P 999 5. d. 6. t. No. 339. Greiger (?) Mihályné levele Glücklich Vilmának, 1918. október 18.

¹⁴ Schwimmer berni szolgálatáról Glant Tibor, Litván György, Peter Pastor és Szapor Judit publikáltak (GLANT 2002. 34–51.; LITVÁN 1978; PASTOR 1975. 282–282.; SZAPOR 2014. 63–70.), azonban a New York-i hagyatékban korábban nem ismert levelekre és naplójeljegyzésekre bukkantam. NYPL RSP I. Box 484. fol. 4–12.; Box 485. fol. 1–4.

¹⁵ SIPOS 2018. 192–202.

¹⁶ Pető Andrea a még működő, ám a Horthy-korszak idején visszaszorított, ellenségnek kikiáltott baloldali egyesületeket „*sub-merged network*”-ökként definiálja, amelyek tevékenysége kizárólag a különböző kulturális események szervezésére korlátozódott. PETŐ 2002. 361–371.

¹⁷ PAPP 2004. 126–226.; SZAPOR 2011. 245–267.; SZAPOR et al. 2017. 29–76.; SZAPOR 2018. Pető szemléletesen írja le a FE helyzetét a két világháború között: „*(...) Feministinnen hatten in der Zwischenkriegszeit ständig mit ihrer ruhmreichen Vergangenheit, düsteren Gegenwart und ungewissen Zukunft zu kämpfen.*” PETŐ 2001. 138–158.

¹⁸ MNL OL P 999. 2. d. 3. t. A FE 1918. december 22-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. Az első világháború utáni történetét vázlatosan lásd PAPP – SIPOS 2017. 182–184.

keretek mellett ugyanis a választójog nőkre történő kiterjesztését nem könyvelhették el saját sikerükként, ami már önmagában hatalmas pofon volt mind az osztrák, mind pedig a magyar polgári-liberális, feminista egyesületeknek.¹⁹ Tehát pillanatnyilag a FE sem volt képes előnyt kovácsolni magának a női szavazati jog bevezetéséből, s csak idővel vált képessé célkitűzései megújítására. Ezt kellőképpen szemlélteti, hogy az egyesület 1942-es feloszlását követően 1946. novemberi újjáalakulásának kérvényezésekor a vezetőség a következő sorokkal zárta Rajk László belügyminiszternek küldött levelét:

„Mellékeljük újjáalakuló egyesületünk alapszabályait. (...) A cél immáron: A nők egyenjogúsításának további kiépítése és biztosítása. A nők szociális öntudatának ébrentartása jogaik érvényesítésére a gyakorlati életben és a közösség javára. A női munka érdekeinek megóvása. A megbékélés gondolatainak szolgálata minden vonatkozásban, azzal a törekvéssel, hogy a nők munkája minden téren az emberiség érdekeit szolgálja.”²⁰

Annak ellenére, hogy a FE a két háború között tovább működhetett, komoly kihívásokkal kellett szembenéznie: Glücklich 1922 és 1925 között a Women's International League for Peace and Freedom (WILPF, Hága 1915–) genfi központjában vállalt főtitkári feladatokat, majd 1927-ben súlyos betegséget követően elhunyt, Schwimmer pedig 1920 januárjában a család egy barátja segítségével elhagyta az országot, s előbb Ausztriába, majd egy évvel később az Egyesült Államokba emigrált, ahonnan soha nem tért haza.²¹ A szervezetnek tehát két emblemikus vezetőjétől kellett megválnia, s korábbi erőteljes transznacionális dimenziói is sérültek.

Hivatalos, a háború előtt kéthetente, majd havonta megjelenő periodikájuk, *A Nő. Feminista Folyóirat* (Budapest, 1914–1928) publikálása az első világháború utáni betiltásokat követően az 1920-as évek második felére egyre hektikusabbá vált, majd 1928-ban véglegesen megszűnt, így az 1927 után Szirmayné vezetése alatt álló egyesület már állandó sajtótermékre sem támaszkodhatott. Vidéki szervezkedésről a két háború között szó sem lehetett, s amint Pető Andrea utal rá, az egyesületet generációs konfliktusok is gyengítették.

A FE első világháború utáni választmányáról és vezetőségéről egyelőre alig rendelkezünk információval: Glücklich még akkor megbízta Szirmayné az egyesület irányításával, amikor röviddel halála előtt bécsi gyógykezelésre indult,²² s aki az egyesület végleges,

19 A nőmozgalom polgári irányzatán belül az általam vizsgált egyesületek a baloldali radikális irányvonalat képviselték, ezt a korszakban Ausztriában polgári-liberálisként, Magyarországon polgári feministaként definiálták. (ZIMMERMANN 1999. 49–66.; ZAAR 1995. 233–268.) Az osztrák szakirodalom a feminista jelzöt a történelmi nőmozgalom vonatkozásában nem igazán használja, ami arra vezethető vissza, hogy a korabeli egyesületek sem e jelző mentén reprezentálták magukat. A FE ezzel szemben azon kevés nőszervezet egyike volt, amely büszkén viselte a feminista megjelölést. SZAPOR 2004. 189–206.

20 A tagsági díjakat a következőképp állapították meg: évente legalább hat forint – félévi előzetes részletekben fizetendő. „Pártoló tag lehet bárki, ha legalább évi 25 forintot, vagy egyszerűenkorra legalább 100 forintot fizet.” MNL OL P 999. 1. d. 2/a t. A FE kérvénye Rajk László belügyminiszternek, 1946. november 22.

21 Erről lásd bővebben: CZEFERNER 2018. 157–169.; MCFADDEN 2006. 494–504.

22 A FE 1949-es közgyűlésének meghívója az utolsó esemény, amelynek programját a FE anyagában megtaláltam. MNL OL P 999. 1. d. 2/a. t. 1948. 12–26, 16/b–e. Meghívó a FE 1949. november 23-i közgyűlésére.

1949-es betiltásáig töltötte be az elnöki posztot.²³ Szirmayné neve mellett a fiatalabb generációhoz tartozó Wagner Lilla (1903, Budapest – 1978, London) aláírása szerepel az 1946-ban Rajknak címzett levélen, amelyben a FE ügyvezető bizottsága kérvényezte az egyesület újraalapítását.²⁴ A dokumentumban utaltak többek között Mellerné Miskolczy Eugéniára, aki a FE 1942-es betiltása idején ügyvezetőként működött:²⁵ „A feloszlatast megelőzőleg egyik gyűlését, amelyen az egykori, minden jogérzet és igazságnak ellentmondó újabb törvényalkotásokat kritika tárgyává merte tenni, rendőrileg feloszlatták. Ennek folytatásaképp az egyesületet feloszlatták (...) az elnököt internálták és végül mártírsorsra jutott.”²⁶ Mellerné a FE alapító tagja volt, s már 1907-től – Schwimmer mind hosszabbá váló külföldi előadókörútjai miatt – bekapcsolódott a szervezet női választójogért agitáló Politikai Bizottságának vezetésébe.²⁷ Rajtuk kívül Vámbéry Melanie (1880 k. – 1944) 1906-ban csatlakozott a FE-hez, ám ezt követően – valószínűleg házasságkötése, válása, illetve vidékre költözése miatt – eltűnt a neve az egyesületi iratokból. 1914 októberében

23 N. SZEGVÁRI 1981. 115.; PAPP – ZIMMERMANN 2006. 331–335. Szirmayné 1907-től 1918-ig folyamatosan a FE választmányi tagjai között találjuk. (MNL OL P 999 1. d. 1/b. t.; 2. d. 3. t.) Glücklich 1914 előtt íródott leveleiben még rendkívül formális módon kommunikál Szirmaynéval, 1914 után azonban már tegeződnek, s a keresztnevükön szólítják egymást. MNL OL P 999. 5. d. 6. t. No. 231–245. Glücklich Vilma levelei Szirmay Oszkárénak 1911–1918 között.

24 A dokumentumot Szirmay Oszkárné és Wagner Lilla írták alá „a Feministák Egyesületének ügyvezető bizottsága nevében”. MNL OL P 999 1. d. 1/a. t. A FE kérvénye Rajk Lászlónak, 1946. november 22.

25 Vö. WERNITZNIG 2015. 103–108. Ő a FE feloszlatast tanulmányában 1941-re teszi. A Rajknak címzett levélben az 1942-es dátum szerepel: „(...) a régi uralom alatt az egyesületet 1942. év végén feloszlatták”. (MNL OL P 999 1. d. 1/a. t. A FE kérvénye Rajk Lászlónak, 1946. november 22.) Mellerné emlékezetéről és szellemi hagyatékáról lásd PETŐ 2005. 210–220. A jobbára a különböző nemzetközi nő- és emberi jogi szervezetekkel folytatott levelezését – és egy önéletrajtot, valamint családi fotót és családfát – tartalmazó irathagyatékát a FE budapesti archívuma őrzi. (MNL OL P 999 42. d. 79. t.) Schwimmer Mellernével 1939-ig (angol nyelvű!) leveleket váltott, amelyekben részletesen beszámoltak egymásnak a nemzetközi nőmozgalom aktuális eseményeiről, illetve mindennapjaikról és a zsidókat ért, egyre súlyosbodó atrocitásokról. Schwimmer 1939-ben írott soraiból – egészségi állapotának hosszas taglalása után – az is kiderül, hogy Mellerné és Dirnfeld cukorbetegsége és köhögőrohamai ellenére rendszeresen nagyobb adag édességcsomaggal és cigarettával lepték meg. (MNL OL P 999. 42. d. 79. t. No. 130. Schwimmer Rózsa levele Mellerné Miskolczy Eugéniának, 1939. január 27.) Ennél azonban sokkal fontosabb, amit Schwimmer 1939 februárjában kért Mellernétől: „And now I have a very important request both to you and to the Fem. Will you please get all your archives and the Fem. archives expertly packed and shipped to me to New York. If Vilma's papers are available, please send those too. Don't weed out anything. Nothing is unimportant. I will take care of the expenses as soon as you let me know. And please attend to it without delay.” Schwimmer az anyagot – amelyből a források tanúsága szerint csak egy doboznyit kapott meg – minden bizonnyal az 1935-ben, Mary Ritter Beard (1876–1958) amerikai történésszel és feministaival közösen felállított nőmozgalmi archívum (World Center for Women's Archives, WCWA) számára kérte. (MNL OL P 999. 42. d. 79. t. No. 142, 161. Schwimmer Rózsa levele Mellerné Miskolczy Eugéniának, 1939. február 24. és 1939. április 11.) Az elküldött anyag az International Woman Suffrage Alliance (IWSA, Berlin, 1904–) 1913. évi budapesti kongresszusának előkészületeivel kapcsolatos német és olasz nyelvű levelezést tartalmazta, ez ma a New York-i hagyaték 499–500. dobozában található. (NYPL RSP I. Box. 499–500.) Az archívum történetéről lásd RELPH 1979. 597–603. Ezt követően levelezésük legfontosabb témája Mellerné Magyarországról történő kimenekítése volt. (MNL OL P 999. 42. d. 79. t. No. 178. Schwimmer Rózsa levele Mellerné Miskolczy Eugéniának, 1939. június 6.) 1939 után a budapesti anyagban egyelőre nem találtam további, Mellernére utaló nyomokat.

26 MNL OL P 999. 42. d. 79. t. No. 178. Schwimmer Rózsa levele Mellerné Miskolczy Eugéniának, 1939. június 6.

27 PAPP – ZIMMERMANN 2006. 331–335.; WERNITZNIG 2015. 103–108.; MNL OL P 999 1. d. 2/a. t. A FE 1922. évi jelentése.

ismét a tagok között, majd 1916-tól a választmány soraiban találjuk. Életéről a szakirodalomból csupán annyi derül ki, hogy 1919-től 1938-ig a FE titkáráként működött, a második világháborúban pedig a holokauszt áldozata lett.²⁸ Munkásságáról a FE budapesti archívuma is kevés konkrétumot őrzött meg,²⁹ azonban egyik leszármazottjától tudjuk, hogy Vámbéry Ármin (1832, Szentgyörgy – 1913, Budapest) orientalista lánya, Vámbéry Rusztem (1872, Budapest – 1948, New York) jogász és polgári radikális publicista testvére, valamint Kunfi Zsigmond (1879, Nagykanizsa – 1929, Bécs) első felesége volt, akit 1944-ben lányával, Nórával együtt deportáltak és megöltek.³⁰

Megválaszolandó kérdések, forrásadottságok

1919 januárjában Tormay Cécile író (1875, Budapest – 1937, Mátraháza) vezetésével létrejött a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSz), amely a következő évtizedekben domináns szerepet töltött be a nőmozgalomban. Ennek eredményeként a FE-hez hasonló baloldali polgári-liberális szervezetek megszűntek vagy jelentősen veszítettek erejükből, a jobboldali, konzervatív női csoportok pedig vezető szerepet kaptak. Ez a Horthy-korszak revizionista propagandájával, a vallásos, nacionalista eszmék felértékelődésével és a nők családon belüli szerepeinek magasztalásával, a másik oldalon pedig a liberális feministák démonizálásával egy teljesen új nőmozgalom alapjainak megteremtéséhez vezetett. Ugyanakkor fogalmunk sincs arról, hogy az 1919 júliusára mintegy 6500 budapesti és vidéki taggal rendelkező FE-ben pontosan milyen változások zajlottak le a Vázsonyi-féle választójogi törvénytervezet elutasítását követő időszakban. Kérdéses továbbá, hogy az egyesület választmányának bizonyos tagjai korábbi elveiknek hátat fordítva miért csatlakoztak különböző politikai pártokhoz, mások pedig miért folytatták munkájukat a FE keretein belül a szervezet 1942-es, majd 1949-es, immár végleges betiltásáig. Megválaszolásra vár továbbá, hogy a FE, amelynek vezetősége Glücklich halála, Schwimmer emigrációja és egy generációváltás miatt az 1920-as évek közepére teljes mértékben lecserélődött, milyen túlélési stratégiákhoz folyamodott a Horthy-korszak során, illetve a megváltozott körülmények között miként volt képes céljai újradefiniálására. Végül, de nem utolsósorban fontos az is, hogy a FE miként volt képes megőrizni a nőmozgalom nemzetközi szervezeteiben (IWSA, WILPF, International Alliance of Women for Suffrage and Equal Citizenship – IAW) 1918 előtt kiépített, rendkívül szerteágazó kapcsolatrendszerét.

A fenti kérdések megválaszolásához a FE budapesti dokumentációja, valamint Szirmay Oszkárné irathagyatéka³¹ mellett elengedhetetlen a külföldi archívumok forrásainak a kutatásba történő bevonása. Schwimmer emigrációjával, Glücklich 1927-es gyógy-

²⁸ MNL OL P 999. 1. d. 1/b. t.; 2. d. 3. t. A FE 1906. június 23-i és 1914. október 19-i választmányi üléseinek jegyzőkönyve. Vö. PAPP – ZIMMERMANN 2006. 331–335.; WERNITZNIG 2015. 103–108.; MNL OL P 999. 1. d. 2/a t. A FE 1922. évi jelentése.

²⁹ „Mrs. Melanie Vámbéry, when quite a young girl, was contributor of a Journal, after her marriage organised and founded one of the Hungarian branches of the Feministák Egyesülete in a country-town. When she came to live in Budapest she worked for the Society here with zeal and devotion, took lively part in the struggle for woman suffrage and later on in the house-to-house peace propaganda. She is member of the Board and since 1919 Secretary of the Feministák Egyesülete and was delegate of the Society in the Peace Congress of Vienna in 1921 and the Hague 1921.” MNL OL P 999. 23. d. 32/a. t. A FE vezetőségi tagjainak életrajzai, é. n.

³⁰ Várkonyi Benedek szíves közlése.

³¹ MNL OL P 999.; MNL OL P 987.

kezelésével, valamint a FE és az osztrák polgári-liberális nőszervezetek közötti kapcsolatokról ránk maradt bécsi források mellett elsősorban New York-i,³² illetve manchesteri és berni levéltári anyagok alapján rekonstruálható az egyesület 1918 vége és 1942 közötti tevékenysége, amelynek tágabb kereteit az IWSA, majd a WILPF, illetve az 1920-as évek második felétől az IAW adta.

Kutatási adottságok

A FE 1918 előtti története főbb csomópontjainak feltárását a 2020 februárjában benyújtott doktori értekezésemben végeztem el.³³ Az egyesület fejlődésének és a vezető tagok munkásságának, valamint rendkívül kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerének feltárását 2013 óta végzem, Budapesten (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; Országos Széchényi Könyvtár, Petőfi Irodalmi Múzeum), Bécsben (Österreichische Nationalbibliothek, Musiksammlung és Sammlung von Handschriften und Alten Drucken; Österreichisches Staatsarchiv; Wienbibliothek im Rathaus), Lipcsében (Louise Otto-Peters Archiv, Deutsche Bücherei), Manchesterben (The John Rylands Library) és New York-ban (New York Public Library, NYPL) őrzött levéltári források alapján. Noha disszertációm a FE első világháború lezárása előtti történetére fókuszál, a kontextus megteremtése érdekében a munka kezdetétől figyelmet fordítottam az 1918 utáni forrásanyagra is. Ez már csak azért is elengedhetetlen volt, mivel hosszabb távú célom az egyesület 1904–1949 közötti, több mint négy évtizedes történetének feldolgozása. A New York-i Schwimmer Rózsa-hagyatékban a fentiek mellett áttekintettem azon anyagokat is, amelyek Schwimmer 1918/19 fordulóján betöltött berni követi tisztségéhez kapcsolódnak, továbbá azon naplófeljegyzéseket, amelyek a bécsi emigráció (1920 eleje), majd az egyesült államokbeli letelepedés (1921. augusztus) időszakában, valamint az azt követő néhány év folyamán, alapvetően Glücklich Vilma haláláig születtek (1922–1927). Ezekből egyértelműen kiderül, hogy a grafomán és élete szinte valamennyi pillanatát dokumentáló Schwimmer az ország elhagyása ellenére sem távolodott el a FE-től: Glücklich, Szirmayné és Mellerné mindvégig számítottak útmutatására, sőt minden fontos kérdésben kikérték a véleményét. Ezen felül külső szemlélőként – feljegyzései tanúsága szerint – a korábbiaknál tárgyilagosabb képet alakított ki magában a Horthy-korszakban új alapokon működő egyesületről.

A fent megfogalmazott kutatási célok megvalósítása véleményem szerint három kutatási részfeladat elvégzésével lehetséges, jelesül a budapesti,³⁴ valamint a bécsi és a New York-i források feldolgozása által. E vizsgálatok eredményei árnyalhatók a nemzetközi szervezetek manchesteri és berni anyagainak áttekintésével. Az egyik fontos részfeladat tehát a FE, valamint a Marianne Hainisch (1839, Baden bei Wien – 1936, Bécs) vezetésével működő Bund Österreichischer Frauenvereine (BöF, Bécs, 1903–) bizottságként felálló Frauenstimmrechtskomitee jogutódai (Verein für Frauenstimmrecht, majd Verband österreichischer Staatsbürgerinnen, VöS) közötti kapcsolatrendszer re-

³² NYPL RSP MssCol. 6398.

³³ Címe: *Polgári-liberális, feminista nőszervezetek és sajtótevékenységük az Osztrák–Magyar Monarchiában 1907–1918 között. Egyesületek, periodikák, tartalomlemezés.*

³⁴ A budapesti FE-dokumentációra e helyen nem szeretnék részletesen reflektálni, mivel ezt doktori dolgozatomban megtettem. CZEFERNER 2020. passim.

konstrukciója Bécsben.³⁵ A Wienbibliothek im Rathausban, a Wiener Stadt- und Landesarchivban és az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában a BÖF, illetve a Frauenstimmrechtskomitee, majd a VöS vezetőinek és tagságának tollából ránk maradt levelezések és naplók nem csupán a két osztrák szervezet és a FE kapcsolatairól, hanem a nemzetközi szervezetekbe történő integrálódásuk eredményességéről is árulkodnak. S hogy miért tartom fontosnak az osztrák–magyar összehasonlító kutatásokat az 1918 utáni időszak vonatkozásában is? Elsősorban azért, mivel a New York-i Schwimmer-hagyatékban feldolgozott forrásokból nyilvánvalóvá vált, hogy Schwimmer 1921-es amerikai emigrációjáig, s azt követően is intenzív kapcsolatot ápolt a BÖF, s azon belül a VöS vezetőivel és aktívabb tagjaival, többek között Hainisch-sal, Ernestine Fürth-tel (1847, Prága – 1946, Washington) és Henriette Herzfelderrel (1865, Brünn – 1927, Bécs).

Az osztrák–magyar egyesületek közötti kapcsolatokat, valamint az IWSA-hoz fűződő viszonyukat a korábbiakban Susan Zimmermann vizsgálta egy német, majd angol nyelvre lefordított tanulmányában, azonban az aktivisták közötti munkakapcsolatok jellegét, dinamikáját és az első világháború utáni alakulását figyelmen kívül hagyta.³⁶

A kutatási projekt másik pillére a Schwimmer Rózsa New York-i hagyatékában végzett forrásfeltáráson alapszik, amely kiválóan egészíti ki a gyakorta hiányos budapesti anyagokat. A tíz sorozatba és 592 dobozba rendezett (48,8 iratfolyóméter) hagyaték Schwimmer mindennapjainak szinte valamennyi percét dokumentálja. A források Schwimmer magyarországi és nemzetközi nőmozgalmi, egyesületi, valamint sajtótevékenységét fedik le, illetve megtalálhatók köztük olyan tételek is, amelyek a svájci követi állásával, továbbá a bécsi, majd az egyesült államokbeli emigrációjával, s természetesen USA-beli mindennapjaival kapcsolatosak. Az összesen 462 dobozba gyűjtött levelezés (I. sorozat) az 1890-es évektől, fiatalkori baráti levélváltásaitól kezdve szinte a halála pillanatáig enged bepillantást személyes és szakmai életének részleteibe. A kutató e helyütt – legnagyobb öröme – nem csupán a beérkező levelekben, képeslapokban, vizitkártyákban mélyedhet el, hanem a kimenő postába is bepillantást nyerhet a levelekhez csatolt másolatok révén. A hagyaték e sorozatában rendkívül jól reprezentált a FE hazai és nemzetközi kapcsolatrendszere egészen Schwimmer haláláig, 1948 augusztusáig. A levelek alapján pontos képet kaphatunk Schwimmer és a FE választmányi tagjainak politikai, gazdasági, társadalmi és oktatási problémákkal kapcsolatos nézeteiről, illetve arról, hogy milyen stratégiákat alkalmazott terveinek, aktuális projektjeinek megvalósítására. Megjegyzendő továbbá az is, hogy a forrásanyagban elérhető Schwimmer 1927 utáni, telefonbeszélgetéseit rögzítő kötetek is, amelyek az élete végéig vezetett, rendkívül részletes naplófeljegyzésekkel együtt angol nyelven olvashatók.

A munka során a vezetők és a tagok társadalmi, nemek és lakhely szerinti összetételének feltárása mellett elengedhetetlen nagyító alá venni azt, hogy az 1920-as években a választójogért folytatott harc napirendről való lekerülését követően miként fordult a

³⁵ A Frauenstimmrechtskomitee 1918. október 30-án politikai céllal működő egyesületté nyilvánította magát, a nevét pedig Verein für Frauenstimmrechte változtatta. Mikor rövid két héten belül a nők is megkapták a szavazati jogot, ismét változtatott a profilján, s ettől kezdve Verband Österreichischer Staatsbürgerinnen néven a középosztálybeli nők oktatási jogaiért emelt szót. ANDERSON 1994. 181.; HOFMANN-WEINBERGER 2016.

³⁶ Munkáiban az egyesületek alapítását követő évekre fókuszált. ZIMMERMANN 2003. 119–147.; ZIMMERMANN 2005. 87–117.

szervezet figyelme egyértelműen a nők oktatási és munkajogának kiterjesztése és védelme, valamint a békemozgalomban való aktív részvétel irányába, továbbá mennyire volt sikeres újonnan kitűzött céljai elérésében, s egyáltalán milyen eszközök álltak rendelkezésükre ezek realizálására.

Kihívások és várható eredmények

Végül két, a levéltári források feltárásához köthető nehézségre szeretnék kitérni. A ránk maradt, rendkívül bőséges iratanyag – amely csupán az MNL OL és a NYPL fondjait számítva is közel 650 dobozt tesz ki – a FE nemzetközi beágyazottsága és a tagok emigrációja miatt szétszórva, több közgyűjteményben maradt ránk. A fent említett gyűjtemények mellett magyar vonatkozásban további kutatásokra lesz szükség a Politikatörténeti Intézet Levéltárában, valamint Budapest Főváros Levéltárában, Ausztriában a Wiener Stadt- und Landesarchivban, a berni és a manchesteri IWSA-archívumokban, valamint az USA-ban a washingtoni Library of Congress-ben. Fontos tényező még, hogy az iratok jelentős része a magyar mellett angol, német és francia nyelven született, amely a témával érintőlegesen foglalkozó kutatók dolgát megnehezíti.³⁷

A kutatási nehézségek ellenére meggyőződésem, hogy a fent vázolt viszonyrendszerek vizsgálata újabb lépést jelenthet a magyarországi feminista mozgalom nemzetközi beágyazottságának feltárásában. Mindez kulcsfontosságú egy olyan korszakban, amikor a nőmozgalom, és ezen keresztül a békemozgalom transznacionális vetületei még mindig rendkívül hangsúlyosak voltak. A FE történetének vizsgálata mellett a források jellege lehetővé teszi még egy Schwimmer Rózsa-életrajz előkészítését is, amely véleményem szerint a hazai és a nemzetközi történész szakma régi adósságai közé tartozik. Életéről és munkásságáról ugyanis csak néhány rövidebb tanulmány született, legutóbb például Dagmar Wernitznig tollából. Magyar nyelvtudás hiányában azonban Wernitznig csupán az angol és német nyelvű dokumentumokat használta, így Schwimmer magyarországi megítélését, a hazai feministákkal való, első világháború alatti és utáni kapcsolatainak leírását teljesen hibás alapokra helyezte.³⁸ Magyar vonatkozásban Nyáry Krisztián szentelt két rövidebb írást a kérdésnek, amelyek azonban az ismeretterjesztés talaján maradtak.³⁹

Lényeges ehhez köthetően, hogy a korábbiakban egyetlen történész sem kezdett bele sem a budapesti, sem pedig a New York-i források szisztematikus feldolgozásába, s nem rendelkezünk információkkal Schwimmer bécsi tartózkodásáról (1920. január – 1921.

³⁷ Erről lásd: CZEFERNER 2018. 157–169.

³⁸ WERNITZNIG 2017. 262–279. E tanulmányában Wernitznig – tévesen – azt állítja, hogy a FE tagsága és az IWSA vezetősége az első világháború kirobbanását követően elfordult Schwimmertől, illetve az általa vallott elvektől. E meglátás azonban nézetem szerint nem állja meg a helyét: igaz ugyan, hogy 1914 után – főként az USA-beli előadókörútja során – némileg megritkultak Schwimmernek a FE elnökével, Glücklich Vilmával, valamint az egyesületben vezető szerepet vállaló Pogány Paulával vagy Spády Adéllal váltott levelei, azonban ezek minden esetben meleg hangvételűek maradtak, nem csupán a háború idején, hanem Schwimmer 1920-as bécsi, majd amerikai emigrációja után is. Az IWSA vezetőségi tagjai közül Carrie Chapman Catt-tel (1859, Ripon – 1947, New Rochelle) Schwimmer élete végéig levelezett, Catt pedig számos jó tanáccsal szolgált egykori munkatársa számára az amerikai állampolgárságért folytatott „küzdelem” és per évei során is.

³⁹ Nyáry állításával szemben Schwimmer sohasem volt a FE elnöke, e pozíciót Glücklich töltötte be egészen 1927-es halála előtti időszakig. Schwimmert nem nevezhetjük szüfrazettnek sem, hiszen az erőszak valamenyny formájától élesen elhatárolódott élete során. NYÁRY 2015. 207–214.

július) sem. Ezt az USA-beli hagyaték vonatkozásában a távolságon és az anyag sokrétűségén kívül azzal magyarázhatjuk, hogy a források jelentős része idegen nyelven íródott.⁴⁰ Saját, korábbi kutatásaim azonban egyértelműen bizonyították, hogy érdemes és fontos a budapesti FE-archívum és a Schwimmer-hagyaték teljességre törekvő megismerése, hiszen az a nő- és társadalomtörténeti vonatkozások mellett az első világháború utáni diplomáciatörténethez is fontos adalékokkal szolgálhat.⁴¹

RÖVIDÍTÉSEK

AöF	Allgemeiner Österreichischer Frauenverein
BöF	Bund Österreichischer Frauenvereine
FE	Feministák Egyesülete
IAW	International Alliance of Women for Suffrage and Equal Citizenship
IWSA	International Woman Suffrage Alliance
MANSz	Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége
NYPL	New York Public Library
VöS	Verband österreichischer Staatsbürgerinnen
WILPF	Women's International League for Peace and Freedom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
P 987	Szirmay Oszkárné irathagyatéka
P 999	Feministák Egyesülete
NYPL	New York Public Library. Manuscripts and Archives Division
RSP MssCol 6398	Rosika Schwimmer Papers

FORRÁSOK

ADLER 1906	ADLER, Emma: <i>Die berühmtesten Frauen der französischen Revolution 1789–1795</i> . Wien, 1906.
------------	--

---

⁴⁰ Susan Zimmermann és Kereszty Orsolya Schwimmer 1900-as évek kezdetén folytatott levelezését, valamint a Nőtisztviselők Országos Egyesülete és a FE nagyjából két dobozba rendezett szűkebb értelemben vett egyesületi iratait dolgozták fel egy-egy munkájukban. E helyütt szeretném jelezni, hogy az egyesületi levelezés jelentős részét a NYPL munkatársai Schwimmer általános levelezésébe (*General Correspondence*) illesztették be, az említett két doboz tehát csak rendkívül szűk keresztmetszetet szolgáltat az egyleti életről. (ZIMMERMANN 1999; KERESZTY 2011.) Szapor Judit a Magyar Nők Klubjához köthető forrásokat tekintette át. SZAPOR 2017. 1–19.; SZAPOR 2018.

⁴¹ Például: rekonstruálhatóvá válik Magyarország első női követének munkássága, Schwimmer kapcsolata a magyar politikai elittel (többek között Károlyi Mihállyal, akivel már a világháború éveiben és részben azt követően is folyamatos levelezésben állt), illetve érdekes adalékok derülhetnek ki a Tanácsköztársaság kezdetén Bécsbe menekülő magyarok helyzetéről, akik közül Schwimmer többekkel közeli viszonyban állt.

- GODWIN 1912 GODWIN, William: *Erinnerungen an Mary Wollstonecraft*. Übersetzung von Therese Schlesinger-Eckstein. Halle, 1912.
- SCHWIMMER 1907 SCHWIMMER Rózsa: *A magyar nőmozgalom régi dokumentumai*. Budapest, 1907. (http://mtdportal.extra.hu/books/Bedy_s_r_a_magyar_nomozgalom.pdf) [2019.10.30.]

IRODALOM

- ANDERSON 1994 ANDERSON, Harriet: *Vision und Leidenschaft. Die Frauenbewegung im Fin de Siècle Wiens*. Wien, 1994.
- CZEFERNER 2018 CZEFERNER Dóra: A New York-i Schwimmer Rózsa-hagyaték jelentősége. *Levéltári Közlemények* 89. (2018):1. 157–169.
- CZEFERNER 2020 CZEFERNER Dóra: *Polgári-liberális, feminista nőszervezetek az Osztrák–Magyar Monarchiában 1907–1918. Egyesületek, Periodikák, Tartalomelemzés*. Doktori értekezés. Kézirat. Pécs, 2020.
- GLANT 2002 GLANT, Tibor: Against All Odds: Vira B. Whitehouse and Rosika Schwimmer in Switzerland, 1918. *American Studies International* 40. (2002):1. 34–51.
- HOFMANN-WEINBERGER 2016 HOFMANN-WEINBERGER, Helga: Frauenstimmrechtskomitee (Bund Österreichischer Frauenvereine). *Ariadne – das frauen- und genderspezifische Wissensportal: Frauen in Bewegung 1848–1938* (<https://fraueninbewegung.onb.ac.at/node/616>) [2019.10.30.]
- KERESZTY 2011 KERESZTY Orsolya: *„A Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913)*. Budapest, 2011.
- LITVÁN 1978 LITVÁN György: *Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920*. Budapest, 1978.
- McFADDEN 2006 McFADDEN, Margaret: A Radical Exchange: Rosika Schwimmer, Emma Goldman, Hella Wuolijoki and Red-White Struggles for Women. In: *Women's Movements: Networks and Debates in Post-Communist Countries in the 19th and 20th Centuries*. Ed. SAURER, Edith. Köln – Wien, 2006. 494–504.
- NYÁRY 2015 NYÁRY Krisztián: *Merész magyarok. 30 emberi történet*. Budapest, 2015.
- PALETSCHEK – PIETROW-ENNKER 2004 PALETSCHEK, Sylvia – PIETROW-ENNKER, Bianca: Women's Emancipation Movements in Europe in the Long Nineteenth Century: Conclusions. In: *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century. A European Perspective*. Eds. PALETSCHEK, Sylvia – PIETROW-ENNKER, Bianca. Stanford, 2004. 301–331.
- PAPP 2004 PAPP, Claudia: *„Die Kraft der weiblichen Seele”. Feminismus in Ungarn, 1918–1941*. Münster, 2004.

- PAPP – ZIMMERMANN 2006 PAPP, Claudia – ZIMMERMANN, Susan: Meller, Mrs Artur, Eugénia Miskolczy. In: *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminism. Central, Eastern, and South Eastern European, 19th and 20th Centuries*. Eds. HAAN, Francisca de – DASKALOVA, Krassimira – LOUTFI, Anna. Budapest – New York, 2006. 331–335.
- PAPP – SIPOS 2017 PAPP Barbara – SIPOS Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korszakban*. Budapest, 2017.
- PASTOR 1975 PASTOR, Peter: The Diplomatic Fiasco of the Modern World's First Woman Ambassador, Rosa Bedy-Schwimmer. *East European Quarterly* 9. (1975):3. 273–282.
- PETŐ 2001 PETŐ, Andrea: Kontinuität und Wandel in der ungarischen Frauenbewegung der Zwischenkriegsperiode. In: *Feminismus und Demokratie. Europäische Frauenbewegung der 1920-er Jahre*. Hrsg. GERHARD, Ute. Königstein, 2001. 138–158.
- PETŐ 2002 PETŐ, Andrea: The History of Hungarian Women's Movement. In: *Thinking Differently. A Reader in European Women's Studies*. Eds. GRIFFIN, Gabriele – BRAIDOTTI, Rosi. London – New York, 2002. 361–371.
- PETŐ 2005 PETŐ Andrea: Egy elmeséletlen történet a Feministák Egyesületéről. In: *Feminista almanach*. Szerk. TÖRÖK Mónika. Budapest, 2005. 210–220.
- PETŐ – SZAPOR 2007 PETŐ, Andrea – SZAPOR, Judit: The State of Women's and Gender History in Eastern Europe: the Case of Hungary. *Journal of Women's History* 19. (2007):1. 160–166.
- RELPH 1979 RELPH, Anne Kimbell: The World Center for Women's Archives, 1935–1940. *Signs* 4. (1979):3. 597–603.
- SIPOS 2018 SIPOS Balázs: Összegabalyodott nőtörténet. Nemzeti és transznacionális nőtípusok találkozása az első világháború utáni Magyarországon. In: *Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Ständeisky Éva tiszteletére*. Szerk. BALÁZS Eszter – KOLTAI Gábor – TAKÁCS Róbert. Budapest, 2018. 192–202.
- SZAPOR 2004 SZAPOR, Judith: Sisters of Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women's Movement. In: *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century. A European Perspective*. Eds. PALETSCHEK, Sylvia – PIETROW-ENNKER, Bianca. Stanford, 2004. 189–205.

- SZAPOR 2011 SZAPOR, Judith: Who Represents Hungarian Women? The Demise of the Liberal Bourgeois Women's Rights Movement and the Rise of the Rightwing Women's Movement in the Aftermath of World War I. In: *Aftermaths of War: Women's Movements and Female Activists, 1918–1923*. Eds. SHARP, Ingrid – STIBBE, Matthew. Leiden, 2011. 245–267.
- SZAPOR 2014 SZAPOR, Judith: The Women's Debating Club of Countess Károlyi; Hungarian Women's Revolutionary and Counter-Revolutionary Activism in 1918/19. *L'Homme* 25. (2014):2. 63–70.
- SZAPOR 2017 SZAPOR, Judith: 'Good Hungarian Women' vs. 'Radicals, Feminists, and Jewish Intellectuals': Rosika Schwimmer and the Hungarian Women's Debating Club in 1918–1919. *Women's History Review, Agency, Activism and Organization, Special Issue* 26. (2017):6. 1–19.
- SZAPOR et al. 2017 SZAPOR, Judith – GOTTLIEB, Julie – LINTUNEN, Tina – WERNITZNIG, Dagmar: Suffrage and Nationalism in Comparative Perspective: Britain, Hungary, Finland and the Transnational Experience of Rosika Schwimmer. In: *Women activists between War and Peace. Europe, 1918–1923*. Eds. SHARP, Ingrid – STIBBE, Matthew. London, 2017. 29–76.
- SZAPOR 2018 SZAPOR, Judith: *Hungarian Women's Activism in the Wake of the First World War. From Rights to Revanche*. London, 2018.
- SZEGVÁRI 1981 NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *Út a női egyenjogúsághoz*. Budapest, 1981.
- WERNITZNIG 2015 WERNITZNIG, Dagmar: „It is a strange thing not to belong to any country, as is my case now.” Fascism, Refugees, Statelessness, and Rosika Schwimmer (1877–1948). *DEP: Deportate, Esuli, Profughe* 27. (2015):1. 102–108. (https://www.unive.it/pag/fileadmin/user_upload/dipartimenti/DSLCC/documenti/DEP/numeri/n27/05_Ric_5-Dagmar.pdf) [2020.09.01.]
- WERNITZNIG 2017 WERNITZNIG, Dagmar: Out of her Time? Rosika Schwimmer's Transnational Activism after the First World War. *Women's History Review* 26. (2017):2. 262–279.
- ZAAR 1995 BADER-ZAAR, Brigitta: „Weise Mäßigung” und „ungetrübter Blick”. Die bürgerlich-liberale Frauenbewegung im Streben nach politischer Gleichberechtigung. In: *Bürgerliche Frauenkultur im 19. Jahrhundert*. Hrsg. MAZOHL-WALLNIG, Brigitte. Wien, 1995. 233–268.
- ZIMMERMANN 1999 ZIMMERMANN, Susan: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen in Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien, 1999.

- ZIMMERMANN 2003 ZIMMERMANN, Susan: Jenseits von Ost und West. Entwicklungswege zentral-osteuropäischer Frauenbewegungen im transnationalen Kontext. In: *Brüche, Geschlecht, Gesellschaft. Gender Studies zwischen Ost und West. Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft und Kultur*. Hrsg. PECHRIGGL, Alice – BIDWELL-STEINER, Marlen. Wien, 2003. 119–147.
- ZIMMERMANN 2005 ZIMMERMANN, Susan: The Challenge of Multinational Empire for the International Women's Movement. The Habsburg Monarchy and the Development of Feminist Inter/National Politics. *Journal of Women's History* 17. (2005):2. 87–117.